

Богдан Ступка, Наталя Наум у фільмі
«Білий птах з чорною ознакою».

них Грушецького, Ватченка та інших «діячів»?»³. А польський кінокритик Генрік Зелінський, оглядаючи фільми VII Московського міжнародного кінофестивалю, напише в своєму тижневику «Екран»: «Фільм Ілленка був найцікавіший з точки зору форми твором фестивалю. Цілісність утворюють неймовірно майстерно вибудовані образи, починаючи з розкішних народних костюмів, музики, танців, малярства, різьблення і народних пісень до поезії та літератури включно».

Та вороги фільму і не думали здаватися, вони чекали слушної нагоди. І така настала влітку наступного року, коли на місце «непокірного» Шелеста Москва поставила «ідеологічно правильного» Щербицького. Наглядачі почали втручатися в роботу Юрія Ілленка над фільмом «На поклони!», і в результаті – куди поділися поетичне бачення і візуальна краса, зрештою, емоції й почуття! Студії дали негласну вказівку позбавити Івана Миколайчука роботи, йому не дозволяли зніматися, настає чорна смуга марнування щедрого на творчий потенціал таланту.

Причиною переслідувань було яскраве національне обличчя фільму. І образ вояка УПА, вперше показаного в ігровому кіно, який викликав співчуття. Він не був запрограмований воювати – йому довелося взяти до рук зброю, щоб захищати свою землю, свою кохану, що віддавалась за радянського солдата, але з власного весілля втекла з Орестом у гори. Епізод весілля набуває драматизму через те, що, за сюжетом, у Дану закохані троє братів, однак жодному із них не випало стати щасливим у коханні. Сама ж героїня не може визначитися, до кого лежить її серце, що ще більше підсилює атмосферу непевності та душевних

³ Там само. – С. 536.

Агент «Чорний»:

Роман Росляк

Уперше агент «Чорний» згадується у справі-формулярі Олександра Довженка ще 5 листопада 1932 р. Сама ж справа-формуляр містить лише одне донесення безпосередньо від цього агента, датоване 20 серпня 1938 р. Це така собі довідка на кінорежисера, причому доволі об'єктивна, без характерних для такого роду документів звинувачень у різних «гріхах», зокрема й політичних. Її автор побіжно згадує своє знайомство з режисером, одразу ж для себе зауваживши, що «Довженко сравнительно мало связан с кинематографическими кругами, а тяготеет больше к писателям <...>»¹.

Лаконічно переповівши деякі факти з життя Довженка та схарактеризувавши його настрій після завершення фільму «Іван», агент, очевидно, не випадково акцентує увагу на світоглядних змінах режисера після зустрічі з Й. Сталіним: «Последовавшее затем награждение орденом Ленина, встречи и беседы с тов. Сталиным, – все это произвело сильнейшее впечатление на Довженко и заставило его пересмотреть многое в своем мировоззрении и, по его собственным словам, в отношении к искусству»².

страждань (і це сміливо можна співвіднести із тодішньою політичною ситуацією в Україні). На весіллі наречений віддає свій коровай комбатові, тоді як Дана ділить його між братами, хоча вони нехтують цим жестом з її боку.

Ще драматичнішою є розв'язка: смерть братів – Ореста та Петра. У цьому проявився трагічний підсумок розтерзаності українського народу між різними країнами. Так, Петро гине на палаючому тракторі, а Ореста, який прийшов до села після тривалого перебування в горах, убиває його ж брат.

...Сплинуло 50 років. Барви і музика цієї картини зачаровують нові покоління глядачів. Студентка II курсу НаУКМА Ірина Дубик пише: «Із сюжету фільму дізнаємося, що брати стають по різні сторони барикад: Петро долучається до Червоної Армії, Орест – до УПА, а Георгій утримується від будь-якої військової діяльності. Трагедія набуває виразнішого звучання через ворожнечу братів. Орест, з'являючись у будинку батьків, застає там за верхою Петра і промовляє до нього: "Подивимось, що комуністи жеруть, чим запивають". Досить показово, на мою думку, є й те, що на тлі цієї розмови чути, як цокують стрілки годинників, ніби ще більше підкреслюючи ворожість у родині. Також досить показовою є і сцена з лісосплавом, пов'язана зі сценою приходу радянської влади. Варто також зауважити, що тлом звучить мелодія радянського "Маршу авіаторів" ("Мы рождены, чтоб сказку сделать былью"). Тут досить виразно можемо простежити напруженість політичної ситуації, а також ворожість між односельцями: "Якої ж ти волі хочеш? Невже німецької?" – "Я гуцул! І воля моя, як ці гори, висока!"».

«Білий птах», пущений сміливими талановитими митцями, продовжує свій лет у майбутнє.

«Довженко производит впечатление совершенно издерганного, измученного человека»

Основну ж увагу приділено останнім подіям – зйомкам «Щорса». Фільму, що через різні причини призвів до значного погіршення фізичного і психічного стану режисера. «За последние два года у Довженко, – зазначає агент, – развилась сердечная болезнь <...> Он производит впечатление совершенно издерганного, измученного человека, стоящего на грани душевной болезни»³.

Судячи з донесення, Довженко, справді, перебував у довірливих стосунках з «Чорним». Це також підтверджує й інформація начальника 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Павличева, який 12 лютого 1939 р. доповідав вищому керівництву: Довженко відвертий і відкрито висловлює свої антирадянські погляди з «Петром Уманським» (письменник), «Самойловим» (кінооператор) та «Чорним» (композитор)⁴. Та й самому «Чорному» немає жодних підстав не вірити, коли він, наприклад пише, що «14 августа [1938 г.] Довженко заезжал за мной, чтобы поехать вместе кататься на машине <...> 17 августа ДОВЖЕНКО должен был быть у меня»⁵. Невдовзі однак контакти «Чорного» з О. Довженком звузились. Так, 8 липня 1940 р. у плані агентурної розробки О. Довженка «Чорний» згадується як такий, що має вже непрямий підхід до Довженка. Тоді як безпосередньо з кінорежисером спілкуються «Петро Уманський», «Стріла» та «Павленко»⁶.

Наявна в документах справи-формуляра інформація свідчить, що агент «Чорний» – не рядовий композитор, до того ж, наближений до Довженка (скажімо, в грудні 1928 р. він їхав в одному купе до Харкова разом із секретарем ЦК КП(б)У Панасом Любченком, а також Олександром Довженком та Юлією Солнцевою)⁷. А його обізнаність з кінопроцесом дає змогу зробити припущення, що це працівник Київської кіностудії.

Станом на 1 квітня 1932 р. у звуковому кабінеті Київської кінофабрики працювали: завідувач І. Ф. Белза (з 20.07.1930), композитори Б. М. Лятошинський (із 6.10.1931), І. М. Кишко (з 5.05.1931),

а також асистент композитора О. Ф. Зноско-Боровський (із 22.09.1931)⁸. І. Белза працював там до 1937-го. Він автор музики до фільмів О. Довженка «Арсенал» (1929) та «Іван» (1932, у співавт. з Ю. Мейтусом та Б. Лятошинським). Б. Лятошинський написав музику до стрічок «Іван» (1932, у співавт.) та «Визволення» (1940). До 1941 р. на Київській кіностудії працювали І. Кишко та О. Зноско-Боровський.

Гіпотетично всі четверо могли співпрацювати з радянськими спецслужбами. Проте збіги, і чималі, виявилися в донесенні «Чорного» та спогадах «Автор "Арсеналу"», чиє авторство належить І. Белзі...

Так, у донесенні від 20 серпня 1938 р. «Чорний» зазначає, що познайомився з Довженком наприкінці 1928-го⁹. І. Белза у спогадах пише, що це відбулося влітку 1928 р., коли режисер запропонував йому написати музику до фільму «Арсенал»¹⁰. Доволі незначні розбіжності.

У тому ж таки донесенні «Чорний» переповідає слова режисера про те, якою йому вбачалася кінцівка фільму «Щорс»: «Конец фильма рисовался ему в таком виде: общие планы битвы, отдельные кадры, наконец, все заволакивает дымом и появляется крупный план лица Щорса со светящимися глазами, который приближается все больше и больше и, наконец, говорит в зал: "И в этом бою я был убит"»¹¹.

А ось спогади І. Белзи: «Довженко розповідав мені про один з варіантів епілога фільму "Щорс": точиться бій під Унечею; музика досягає кульмінаційного напруження, пасама вогню й диму розстилаються по екрану. потім трохи розсіюються, і серед тиші, що наступила, лунає голос Щорса, обличчя якого з'являється крупним планом: "І в цьому бою мене було вбито..."»¹²

Схожість підкреслених нами текстів – величезна. Дуже це вже нагадує аналогічну ситуацію зі Смоличем-«Стрілою». Збіг? Не думаю...

Супровідний лист тво начальника Київського окружного відділу ДПУ УСРР – начальника секретно-політичного відділу КОВ Медведєва і оперуповноваженого Погребинського до начальника секретно-політичного відділу ДПУ УСРР про надсилання справи-формуляра О. П. Довженка

5 листопада 1932 р.
Вручить немедленно¹³
СПО 2 гр. /ПОГРЕБИНСКИЙ/
Серия «К»

НАЧ[АЛЬНИКУ] СПО ГПУ УССР

гор. ХАРЬКОВ

С препровождением д[ела]-ф[ормуляра] ДОВЖЕНКО

Согласно распоряжения, переданного по телефону, высылаем дело-формуляр на ДОВЖЕНКО Александра Петровича – кинорежисера [Киевской] кинофабрики.

Сообщаем, что по нашим данным (с/с «ЧЕРНЫЙ» и с/с «ХОЛМСКИЙ»), ДОВЖЕНКО А. в последнее время увлекается буддизмом, пропагандирует идеи буддизма среди работников кинофабрики.

Одновременно отмечаем, что в кругах ВУАН выдвигают кандидатуру ДОВЖЕНКО в академики.

Вр. НАЧ[АЛЬНИКА] КОО ГПУ И НАЧ[АЛЬНИКА] СПО

/МЕДВЕДЕВ/

ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ

/ПОГРЕБИНСКИЙ/

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-836, т. 1, ч. II, арк. 67. Оригінал. Машинопис.

АГЕНТУРНО

[«Чорний»]¹⁴

20.VIII-1938 г.

Принял: нач[альник] 4-го отделения IV отдела ПРОСКУРЯКОВ

С кинорежиссером А. П. ДОВЖЕНКО я познакомился в конце 1928 года. Познакомил меня один из его многочисленных прихлебателей ЗАГОРСКИЙ Б. Г.¹⁵, арестованный несколько месяцев тому назад.

Мы сразу же довольно близко сошлись с ДОВЖЕНКО, причем я обратил внимание на то, что ДОВЖЕНКО сравнительно мало связан с кинематографическими кругами, а тяготеет больше к писателям – наиболее близок он был с Н. П. БАЖАНОМ¹⁶ (с которым связан тесной дружбой и поныне), Д. Н. ФАЛЬКОВСКИМ¹⁷, Г. ШКУРУПИЕМ¹⁸ и другими.

В декабре 1928 года мне пришлось поехать вместе с ДОВЖЕНКО в Харьков. В четырехместном купе мягкого вагона ехали: ЛЮБЧЕНКО П. П.¹⁹ – тогда один из секретарей ЦК КП(б)У, ДОВЖЕНКО, СОЛНЦЕВА и я.

Содержание разговора я точно не помню, т. к. никакие значительные темы не затрагивались, но ДОВЖЕНКО сказал мне потом, что «ми з Панасом – старі знайомі».

После «Земли» ДОВЖЕНКО уехал за границу; по возвращении из командировки (ездили ДОВЖЕНКО, СОЛНЦЕВА, ДЕМУЦКИЙ²⁰ и ОРЕЛОВИЧ²¹, которого, несмотря на внешнюю приязнь, ДОВЖЕНКО терпеть не мог и считал его фальшивым человеком и позером) он приступил к работе над «Иваном».

Осваивая советскую звуко съемочную аппаратуру, ДОВЖЕНКО все время нервничал, говорил, что по существу первый звуковой фильм его следовало сделать за границей (предложения он получал от нескольких фирм).

Кроме того, руководство [Киевской] кинофабрики (КОСЯЧНЫЙ²², ОРЕЛОВИЧ) не могло обеспечить идеологически четких установок: постоянно вносились какие-то изменения, новые эпизоды, словом, была величайшая путаница, осложнявшаяся спешкой.

Затем появились дифирамбические статьи, потом – резко отрицательные.

Вскоре после этого ДОВЖЕНКО, необычайно болезненно переживавший все это, покинул Украину и приступил к работе над «Аэроградом».

Последовавшее затем награждение орденом ЛЕНИНА, встречи и беседы с тов. СТАЛИНЫМ, – все это произвело сильнейшее впечатление на ДОВЖЕНКО и заставило его пересмотреть многое в своем мировоззрении и, по его собственным словам, в отношении к искусству (ДОВЖЕНКО до «Щорса» сильно тяготел к формам и приемам германского экспрессионизма послевоенного периода, в частности, находясь под влиянием Кайзера²³, Эдшмидта²⁴, Мейринка²⁵ и др.).

За работу над «Щорсом» ДОВЖЕНКО принялся с величайшим подъемом, который вскоре, по окончании сценария, сменился приступами раздражения и жалобами в прессе на помехи в работе (Шумяцкий²⁶ продержал у себя сценарий два месяца²⁷).

Приступив после волокиты со сценарием к съемкам, ДОВЖЕНКО перессорился почти со всей группой, сменил оператора, нескольких ассистентов и пом[ощников] режиссеров²⁸ и, наконец, очутился перед необходимостью коренной переработки сценария в связи с тем, что в его последнем варианте ДУБОВОЙ²⁹ был показан в виде лучшего друга, приемника и помощника Щорса, умершего у него на руках. Тогда ДОВЖЕНКО принялся за очередную переработку, но к своему ужасу, увидел, что Дубовой, изображаемый им предателем и убийцей Щорса, перерастает в грандиозную демоническую фигуру.

ДОВЖЕНКО много говорил со мной о мучительных колебаниях и о том, что прежние образы и приемы начинают тяготеть над ним. Так, напр[имер], конец фильма рисовался ему в таком виде: общие планы битвы, отдельные кадры, наконец, все заволакивает дымом и появляется крупный план лица Щорса со светящимися глазами, который приближается все больше и больше и, наконец, говорит в зал: «И в этом бою я был убит».

ДОВЖЕНКО понял, конечно, что это рецидив экспрессионистской мистики, и отказался от этого конца, не представив его даже на утверждение репертуарных инстанций, но последние варианты сценария ему, по его словам, не удавались.

За последние два года у ДОВЖЕНКО развилась сердечная болезнь, которую врачи считают неизлечимой (судя по характеру приступов, это грудная жаба).

ДОВЖЕНКО работает сейчас с трудом и неоднократно переделывает и переснимает материал.

Он производит впечатление совершенно издерганного, измученного человека, стоящего на грани душевной болезни.

По плану «Щорс» должен быть окончен в октябре, но никто, в том числе и сам ДОВЖЕНКО, не верит в этот срок.

ДОВЖЕНКО, правда, говорил мне (я виделся с ним последний раз на заседании Шевченковского комитета), что постарается сдать фильм к концу года, но я знаю, что он всегда недооценивает процесс тонировки, которая не начнется раньше октября.

14 августа ДОВЖЕНКО заезжал за мной, чтобы поехать вместе кататься на машине, но не застал меня. Моя жена и БАЖАН поехали с ним и отметили его подавленное настроение. «Если Сашко не отдохнет, то сойдет с ума», – сказал БАЖАН.

17 августа ДОВЖЕНКО должен был быть у меня, но поехал на охоту – это его новое увлечение. На днях я увижусь с ним.

ВЕРНО:

Резолюції на титульній сторінці: синім олівцем: «К д[елу]-ф[ормуляру] Довженко. Тов. Измайлов. Срочно подготовить к отправке наркому и в IV отдел. 27/VIII-38 г.»; угорі ліворуч зеленим олівцем: «Тов.1 Яралянц. Пошлите т. Ежову. 27/8», «Подготовьте себе [нерозбірливо] для агентурних донесень; форма у Гречухина», внизу ліворуч чорним олівцем: «Тов.1 Проскурякову»³⁰

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-836, т. 1, ч. II, арк. 197-201. Засвідчена копія. Машинопис.

Опубл. частково: Попик В. Під софитами секретних служб знаходився упродовж всього життя Олександр Довженко. Документи з папки-формуляра на О. П. Довженка // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 258-259.

Лист начальника 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Павличева заступнику начальника 2-го відділу ГУДБ НКВС СРСР П. Ф. Федотову про надсилання довідки на О. П. Довженка та здійснення щодо нього оперативних заходів 12 лютого 1939 р.

№ 301068

На № 2/7564

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ЗАМ[ЕСТИТЕЛЮ] НАЧАЛЬНИКА 2-го ОТДЕЛА ГУГБ НКВД СССР
КАПИТАНУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

тов. ФЕДОТОВУ

г. Москва

При этом направляю справку на разрабатываемого нами режиссера Киевской киностудии ДОВЖЕНКО Александра Петровича. Одновременно сообщая, что ДОВЖЕНКО нами разрабатывается через агентов «Петр Уманский» – писатель, «Черный» – композитор и «Самойлов» – кинооператор, с которыми ДОВЖЕНКО откровенен и открыто им высказывает свои антисоветские настроения. Периодически у ДОВЖЕНКО бывает приезжающий из Харькова агент «СТРЕЛА» – писатель.

О ходе разработки ДОВЖЕНКО будем информировать.

НАЧАЛЬНИК 2-го ОТДЕЛА УГБ НКВД УССР

СТАРШИЙ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ

/ПАВЛЫЧЕВ/

12 февраля 1939 года

№ 301068³¹

Резолюція фіолетовим чорнилом: «Тов. Подольському. Надо перепроверить все материалы. 21/II-39».

ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-836, т. 1, ч. II, арк. 239. Оригінал. Машинопис.

1 ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-836, т. 1, ч. II, арк. 197.

2 Там само. – Арк. 198.

3 Там само. – Арк. 200.

4 Там само. – Арк. 239.

5 Там само. – Арк. 201.

6 Там само. – Арк. 287–287 зв.

7 Там само. – Арк. 197.

8 ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 282, арк. 48–49.

9 ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-836, т. 1, ч. II, арк. 197.

10 Белза І. Автор «Арсеналу» // Полум'яне життя: спогади про Олександра Довженка. – К.: Дніпро, 1973. – С. 205.

11 ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-836, т. 1, ч. II, арк. 199–200.

12 Белза І. Автор «Арсеналу» // Полум'яне життя: спогади про Олександра Довженка. – К.: Дніпро, 1973. – С. 214.

13 Підкреслене – рукопис фіолетовим чорнилом.

14 Дані секретного співробітника закреслені, ім'я встановлено за супровідними листами (ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-836, т. 1, ч. II, арк. 195, 196).

15 Загорський (справж. Лукашевкер) Борис Григорович (1893–1937) – кіноактор, асистент режисера. Знявся у фільмах О. П. Довженка «Сумка дипкур'єра», «Арсенал». Жертва сталінських репресій.

16 Бажан Микола Платонович (1904–1983) – український поет, перекладач, сценарист, критик, громадський і державний діяч.

17 Фальківський (справж. Левчук) Дмитро Никанорович (1898–1934) – український поет, прозаїк, сценарист. Жертва сталінських репресій.

18 Шурупій Гео (справж. Георгій (Юрій) Данилович) (1903–1937) – український письменник. Жертва сталінських репресій.

19 Любченко Панас Петрович (1897–1937) – радянський партійний і державний діяч; з 1934 р. – голова Раднаркому УСРР. Покінчив життя самогубством.

20 Демуцький Данило Порфирівич (1893–1954) – український оператор, фотограф. Зняв фільми О. Довженка «Ягідки кохання», «Арсенал», «Земля», «Іван». Репресований.

21 Орелович Соломон Лазаревич (1902–1937) – організатор кіновиробництва, співробітник радянських органів державної безпеки. У різні роки очолював Ялтинську, Одеську, Московську кінофабрики, Київську кіностудію. Розстріляний.

22 Косячний Петро Максимович (1898–1937) – український державний діяч, організатор кіновиробництва. Розстріляний.

23 Кайзер Георг (1878–1945) – німецький письменник-експресіоніст.

24 Едшмідт Казимир (1890–1966) – німецький письменник-експресіоніст.

25 Мейрінк (Майрінк) Густав (1868–1932) – австрійський письменник-експресіоніст.

26 Шумяцький Борис Захарович (1886–1938) – радянський державний діяч, організатор кіновиробництва. У 1930–1938 рр. очолював радянську кінематографію. Розстріляний.

27 Б. Шумяцький у такий спосіб, очевидно, намагався уникнути відповідальності і помилок за фільм, створення якого ініціював сам Й. Сталін. А тому всіляко відтягував затвердження сценарію. У розмові з Довженком він прямо про це й заявив: мовляв, сценарій замовляв товариш Сталін, тож нехай він його й оцінює. Зрештою, Сталін таки прочитав сценарій і дав О. Довженкові вказівки щодо внесення відповідних змін.

28 Ідеться, зокрема, про асистента режисера Г. Затворницького, який обробляв російський варіант сценарію «Щорс». М. Бажан з цього приводу зазначав, що «Г. ЗАТВОРНИЦЬКИЙ не міг стати, за характеристикою О. ДОВЖЕНКА, справді цінним співробітником, сам був невдоволений і дуже перебільшував свою роллю в справі створення сценарія для «ЩОРСА», а це і було причиною того, що ДОВЖЕНКО без особливого жалю виключив його зі складу своєї групи» (ГДА СБ України, ф. 6, спр. 31325 фп, т. 2, арк. 28).

29 Дубовий Іван Наумович (1896–1938) – радянський військовий діяч; з 1935 р. – командувач військ Харківського військового округу. Розстріляний.

30 З вересня 1938 р. начальник 4-го відділу НКВС УРСР Яралянц надіслав начальнику 4-го відділу 1-го Управління НКВС СРСР Журбенковій листа такого змісту: «Направляю агентурное донесение «ЧЕРНОГО» о продолжающихся неполадках в киносьемке фильма «Щорс» и упаднических настроениях кинорежиссера ДОВЖЕНКО» (ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-836, т. 1, ч. II, арк. 196). Того ж дня (в оригіналі помилково подано 3 серпня. – Р. Р.) нарком внутрішніх справ УРСР О. І. Успенський написав аналогічного листа наркомові внутрішніх справ СРСР М. І. Єзову: «Направляю агентурное донесение «ЧЕРНОГО» о продолжающихся неполадках в киносьемке фильма «Щорс» и упаднических настроениях кинорежиссера ДОВЖЕНКО, вызванных его неудачами в работе над этим фильмом» (ГДА СБ України, ф. 65, спр. С-836, т. 1, ч. II, арк. 195). – Прим. Р. Р.

31 Номер вписано від руки зеленим олівцем.